

گفتارهایی در باب تاریخ و فرهنگ شهر مشهد (قسمت هفادوم)

مشهدی که «خانیکوف» در تابستان ۱۳۳۸ دید (بخش چهارم)

مدرسه سلیمانیه مشهد

مرضیه ترابی

صحبت ما درباره گزارش خانیکوف از مشهد ۱۶۴سال قبل بود و در قسمت قبل هم، به‌سراغ ارگ مشهد و سیمای ظاهری شهر رقیم و درباره تاریخ ارگ مشهد، تأسیسات اطراف آن و نیز برخی اتفاقات تاریخی مربوطبه این مکان، سخن گفتیم. گزارش خانیکوف همان‌طور که اشاره کردیم، به‌دلیل پیشینه استعماری، به جزئیات به‌خوبی توجه کرده است؛ هرچندکه برخی از این جزئیات، به‌دلیل دسترسی نداشتن به منابع قابل اتکا، چندان دقیق نیست. یکی از تأسیسات مهم شهری در مشهد که نظر خانیکوف را هم جلب کرد، مراکز آموزشی گسترده و فعال بود. مشهد از دیرباز و شاید از نخستین دوران شکل‌گیری تاریخ خود، همواره شاهد حضور علما و دانشمندان و شکل گرفتن حلقه‌های درسی بوده است. این مسئله باعث شد با آغاز توسعه دوره تیموری و درپی آن، عصر شکوفایی صفویه و افشاریه، تعداد مدارس مشهد افزایش یابد و این شهر به یکی از کانون‌های عالم‌پرور اصلی ایران و جهان اسلام تبدیل شود.

۱۴۶سال قبل مشهد «مشهد چهارده مدرسه دانشگاهی دارد. قدیمی‌ترین آن‌ها مدرسه دودر است. کتیبه آن نشان می‌دهد که این مدرسه در دوره سلطنت شاهرخ [تیموری] به سال ۸۲۳قمری تأسیس شده است، مدرسه خیرات‌خان که در زمان شاه‌عباس دوم در سال ۱۰۵۸ قمری بنا شده است، مدرسه میرزا جعفر واقع در محله مقدس (منظور حرم مطهر و فضاهای اطراف آن است) که در سال ۱۰۵۹ ساخته شده است، مدرسه معروف به نواب که در زمان سلطنت شاه‌سلیمان به سال ۱۰۷۶ قمری ساخته شده است. شش مدرسه دیگر هم در دوران سلطنت این پادشاه تأسیس شد که عبارتند از: مدرسه عباسقلی‌خان و پایین‌پا در سال۱۰۷۸، مدرسه ملامحمدباقر در سال۱۰۸۳، مدرسه‌های امیرناصر و بالاسر که به فرمان سعدالدین در سال ۱۰۹۱قمری ساخته شد و بالاخره مدرسه حاجی حسن که تاریخ بنای آن مشخص نیست. تاریخ بنای سه مدرسه دیگر یعنی مدارس سلیمان‌خان، میرزاتاج و علیعقنی میرزا نیز معلوم نیست». تعداد مدارس مشهد بیشتر از چیزی است که خانیکوف گزارش کرده است، مثلاً مدرسه پریزاد در شمال مسجد جامع گوهرشاد، مربوط به عهد تیموری است و خوشبختانه بنای آن همچنان پایدار مانده و مشاهده‌شدنی است. اینکه چرا خانیکوف به دیگر مدارس شهر مشهد اشاره‌ای نمی‌کند، شاید ریشه در فعالیت‌کردن آن‌ها داشته‌باشد. ظاهراً در سال ۱۲۳۸ خورشیدی، بیشتر مدارس فعال مشهد، رونق چندانی نداشته‌اند. خانیکوف در بخشی از نوشتار خود تصریح می‌کند: «این مدارس رونق چندانی ندارند و تعداد شاگردان آن‌ها خیلی زیاد نیست». شاید همین رونق کم، باعث تعطیلی برخی مدارس مشهور و قدیمی مشهد شده بود. ازسوی دیگر، در مشهد ۱۶۴ سال قبل، باوجودقدمت مدارس، خبری از مدرسان بسیار برجسته‌ای که باعث گردآمدن طلاب می‌شدند، نبود و سال‌ها بعد با مهاجرت تعدادی از علمای نامدار به مشهد، حوزه علمیه این شهر رونق پیشین خود را بازیافت.

● مدارس دیروز که امروز هم هستند

بخشی مدرسی که خانیکوف به آن‌ها اشاره می‌کند، همچنان فعال هستند، مدرسه میرزا جعفر و خیرات‌خان که امروز بخشی از دانشگاه علوم اسلامی رضوی محسوب می‌شوند، در ضلع شمالی بست بالا(نواب‌صفوی) قرار دارند و معماری فوق‌العاده زیبایی آن‌ها، شهره آفاق است. مدرسه نواب، در ابتدای بالاخیابان، طی دهه‌های قبل بازسازی اساسی شده است و امروز یکی از مدارس معتبر علمیه مشهد محسوب می‌شود، مدرسه‌ای که آن را میرزاصالح نقیب‌رضوی در سال ۱۰۷۶ قمری بنا کرد. مدرسه عباسقلی‌خان به‌عنوان یکی از مدارس مهم مشهد و صاحب یکی از وقف‌نامه‌های تاریخ مدارس ایران، در ابتدای پایین‌خیابان، نیز همچنان فعال است و سردر آن به‌عنوان یک شاهکار هنری، توجه اهالی فن و هنر را به خود جلب کرده است. مدرسه سلیمان‌خان یا سلیمانیه که خانیکوف تاریخ ساخت آن‌را نامعلوم می‌داند، در سال ۱۲۵۷ قمری(۱۲۲۰ خورشیدی) به‌هممت سلیمان‌خان اعتضادالدوله بنا شد. جای شگفتی است که خانیکوف درباره تاریخ ساخت آن، اظهار بی‌اطلاعی می‌کند. حال آنکه در زمان بازدید وی از مشهد، مدرسه سلیمانیه فقط ۱۸سال سابقه‌فعالیت داشت. همین مسئله نشان می‌دهد که ظاهراً کسب اطلاع درباره مدارس علمیه، یا باواسطه انجام‌گرفته یا اصولاً خانیکوف به اطلاعات دقیقی درباره آن‌ها دسترسی نداشته است، البته این فرضیه را هم می‌توان مطرح کرد که شاید اطلاعات مربوط به مدارس مشهد، برای خانیکوف مهم نبوده است که با توجه به رویکرد او در تهیه گزارش‌ها، کمی دور از ذهن به نظر می‌رسد. مدرسه سلیمانیه، بعدها و با تخریب در طرح توسعه حرم رضوی، به‌کوچه «پنجه» انتقال یافت. دیگر مدرسی که خانیکوف به‌صورت‌گذرا به آن‌ها اشاره می‌کند، عموماً در طرح‌های عمرانی اطراف حرم رضوی، طی سده بعد، تخریب شده‌اند. مدرسه پایین‌پا، مشهور به سعدیه، در دوره پهلوی اول تخریب شد و درحال حاضر فضای آن بخشی از رواق امام خمینی است. مدرسه ملامحمدباقر معروف به سمیعیه در بالاخیابان نیز، در معرض تخریب قرار گرفت. این مدرسه را ملامحمدباقر سبزواری ساخت و خودش در آن تدریس می‌کرد. همچنین مدرسه مشهور علی‌نقی‌میرزا، امروز بخشی از رواق دارالذکر حرم رضوی است. مدرسه امیرناصر هم، در انتهای کوچه عباسقلی‌خان قرار داشت و امروزه نشانی از آن برجای نیست.

● تدریس علوم ریاضی در مشهد

روشن است که خانیکوف بیش از آمار طلاب، به آمار مدارس توجه کرده است. او به‌علومی که در این مدارس تدریس می‌شد، نیز توجه ویژه کرده است و در این باره می‌نویسد: «تنها تفاوتی که در تعلیم و تدریس در مدارس مشهد [نسبت به جاهای دیگر] مشاهده کردم، این است که در مدارس این شهر، بیش از مدارس شهرهای دیگر به علم نجوم می‌پردازند. آخوند عبدالرحمان، نماینده اصلی این علم در خراسان، مردی است برخوردار از هوش و ذکاوت بسیار». اشاره خانیکوف به آخوند عبدالرحمان، شیخ‌الاسلام وقت مشهد است که در سال ۱۲۹۲ قمری(۱۲۵۴ خورشیدی) دار فانی را وداع گفت و در رواق توحیدخانه به خاک سپرده شد. او علاوه‌بر دانش هیئت و نجوم، در ریاضیات و هندسه نیز، یگانه زمان خود بود و بسیاری از دانشمندان این رشته، «اگر» (دانش شناخت کره‌ها) را نزد وی فراگرفته بودند. این بخش از گزارش خانیکوف، انظر نشان دادن جایگاه دروس غیرمتداول جزوی در مدارس مشهد ۱۶۴ سال قبل، دارای اهمیت است.

شهر

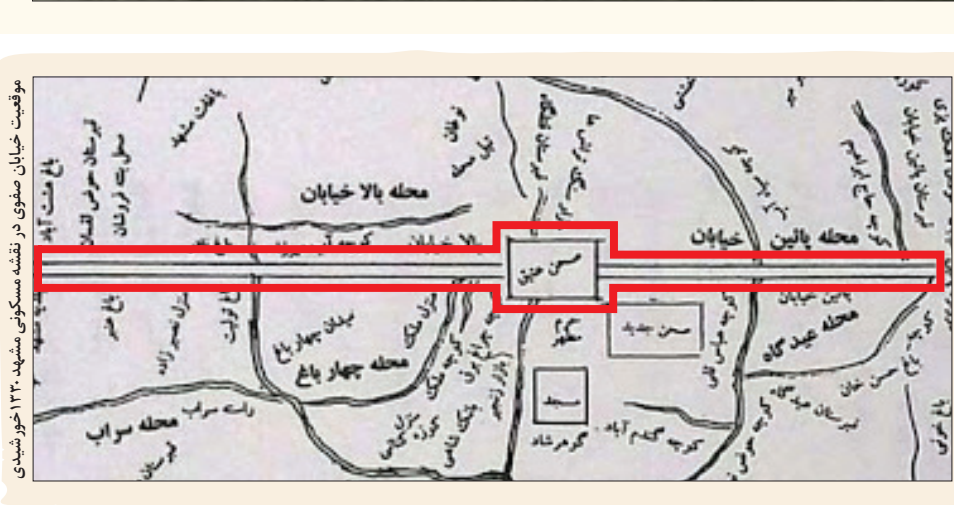
۳شنبه
۲۲ خرداد ۱۴۰۲
۲۲۴۴ه‍.ق
۳۴۷۴ه‍.م

۱۵

تاریخ و هویت

تصویر قدیمی از بقعه مزار خواجه ربیع یکی از معدود بناهای باقی‌مانده دوره صفوی در مشهد؛ عکاس: عیاد ا. قاجار

موقعیت خیابان صفوی در نقشه مسکونی مشهد، ۱۳۲۰ خورشیدی

توسعه آستان ملک پاسبان امام رضا(ع)

است.شاه‌عباس اول نیز راه‌پله‌ای رو به‌گشود می‌سازد و یک در طلکاری و جواهرنشان برای آن قرار می‌دهد. او همچنین گردضریح و صندوق حضرت را با تزییناتی نقش می‌زند. بازسازی چندباره حرم پس از زلزله و حمله ازبک‌ها از دیگر اقدامات شاهان صفوی است. افزون بر تغییرات ساختمانی و بناهای حرم، تشکیلات اداره حرم نیز در این دوره، شکل و سامان می‌گیرد. اسناد می‌گویند تولیت آستان قدس رضوی در این دوره برای نخستین‌بار بنیان‌گذاری می‌شود و کتابخانه آستان قدس رضوی نیز ساختار می‌گیرد تا شاهان و شاهزادگان صفوی از جمله شاه‌عباس، شاه‌تهماسپ، شاهزاده پریخان خانم، شاه‌سلطان حسین و... کتاب و قرآن وقف آن کنند. شیخ بهایی و ابن خاتون نیز کتاب‌هایشان را وقف کتابخانه می‌کنند و همین وقف‌ها باعث ساخت بنای ویژه کتابخانه می‌شود. مهمان‌سرای حضرت، دیگر یادگار این دوره است که تا هنوز برای ما به یادگار مانده است.

تصویر قدیمی از بقعه مزار خواجه ربیع یکی از معدود بناهای باقی‌مانده دوره صفوی در مشهد؛ عکاس: عیاد ا. قاجار

ساخت مدارس بزرگ شهر

مشهد که در عمر هزارساله خود تنها سه مدرسه کوچک پریزاد، دودر و بالاسر (از دوره تیموری) داشته، در این دوران صاحب چند مدرسه بزرگ می‌شود تا حرم و اطراف آن به یک کانون فرهنگی‌زیابری تبدیل شود. مدرسه خیرات‌خان، میرزا جعفر و فاضل‌خان از یادگارهای زمان شاه‌عباس دوم هستند و ساخت مدارس عباسقلی‌خان و ملامحمدباقر در کنار مرمت مدرسه دودر، مدرسه پریزاد، مدرسه نواب، مدرسه پایین‌پا و مدرسه ابدال‌خان، باقیات صالحات شاه‌سلیمان به‌شمار می‌روند.

نمای از کاروانسرای طرق یادگار عصر صفوی

می‌دهد. دیگر شاهان صفوی نیز تعدادی کاروان‌سرای شهری برای اسکان و تجارت مسافران می‌سازند. دو کاروان‌سرای «دارالزوار» و «شاه‌وردی‌خان» در دوره شاه‌سلیمان و دو کاروان‌سرای «سالار» و «سلطان» در دوره شاه‌تهماسپ اول در محله سرشور، سقف و ستون می‌خورند. همچنین کاروان‌سرای طرق را شاه‌عباس می‌سازد ولی شاه‌سلیمان آن را احیا می‌کند تا مسافران مشهد روزگار راحتی داشته باشند.

تصویر قدیمی از بقعه مزار خواجه ربیع یکی از معدود بناهای باقی‌مانده دوره صفوی در مشهد؛ عکاس: عیاد ا. قاجار

ساخت حمام‌های معروف

برای شهری که می‌خواهد زائرپذیر شود، فراهم کردن امکانات رفاهی زائران، اهمیت فراوان دارد. گرما به یکی از نخستین اسباب رفاه مسافران و مجاوران بوده است و مردان صفوی برای افزایش تعداد آن تلاش‌ها کرده‌اند. حمام محله پاچار در جنب‌قتلگاه، حمام‌شور، حمام آغچه، حمام حضرت، حمام سرسوق، حمام شاه‌وردی‌خان و حمام‌مهدی‌قلی‌بیگ واقع در بازار بزرگ شهر در عهد صفوی ساخته شده‌اند تا به بهداشت شهر کمک کنند.

تصویر قدیمی از بقعه مزار خواجه ربیع یکی از معدود بناهای باقی‌مانده دوره صفوی در مشهد؛ عکاس: عیاد ا. قاجار

سیده‌نعیمه زینبی| اینکه چطور شد صفو به پا گرفت و شاه‌اسماعیل تاج حکومت‌داری ایران را بر سر گذاشت، یک حکایت طولانی است. اما بیان ماجرای به حکومت رسیدن این سلسله و ارتباط آن با مشهد، می‌تواند ما را با ابعاد تازه‌ای از تاریخ شهرمان آشنا کند. نشستن شاه‌اسماعیل بر اریکه قدرت، یک نقطه عطف در تاریخ این دیار است و آن‌طور که در تاریخ نوشته‌اند، گسترش مشهد و تبدیل آن به یک کلان‌شهر از همین مقطع زمانی شتاب گرفته است. اگرچه شهر ما در این دوران خون و جنگ کم‌ندید، ساخت نخستین خیابان، مدارس، کاروان‌سراها، مساجد، مزار مشاهیر تاریخی و امام‌زادگان، مصلی و از همه مهم‌تر گسترش حرم مطهر رضوی باعث شد مشهد به یک پایگاه مذهبی برای شیعیان تبدیل شود. در سالروز مرگ نخستین شاه صفوی، فرصتی یافته‌ایم تا خیلی کوتاه از بناهای ساخته‌شده در مشهد عصر صفوی بگوییم.

تصویر قدیمی از بقعه مزار خواجه ربیع یکی از معدود بناهای باقی‌مانده دوره صفوی در مشهد؛ عکاس: عیاد ا. قاجار

نخستین خیابان شهر

آنچه مشهد را به یک شهر واقعی تبدیل می‌کند، ساخت خیابان است. یک خیابان که از شرق به غرب امتداد می‌یابد و یادگار شاه‌عباس است. درواقع تا زمان شاه‌عباس اول صفوی در همه ایران، تنها دو خیابان ساخته شده بود که یکی در هرات و دیگری در قزوین قرار داشت. سومین خیابان ایران به طول تقریبی سه کیلومتر (از شمال غرب به جنوب شرق مشهد) ساخته می‌شود. این خیابان بعدها به دو قسمت علیا و سفلی تقسیم می‌شود که نیمه علیای آن در شمال غرب (که حدود دو کیلومتر طول دارد) به «بالاخیابان» و قسمت سفلی آن که در جنوب شرق کشیده شده بود، به «پایین‌خیابان» مشهور می‌شود. این ویژگی اندکی بعد، تنها خیابان شهر را به جذاب‌ترین نقطه برای تأسیس بنا، اماکن تجاری و فرهنگی تبدیل می‌کند، آن چنان که بالاخیابان و پایین‌خیابان، مسیر قافله‌ها و تاجران می‌شود و مساجد، مدارس و کاروان‌سراهای نوساز بسیاری هم در آن سقف وستون می‌خورد.

تصویر قدیمی از بقعه مزار خواجه ربیع یکی از معدود بناهای باقی‌مانده دوره صفوی در مشهد؛ عکاس: عیاد ا. قاجار

برج و بارو و دروازه‌ها

بعد از شاه‌اسماعیل، تهماسپ میرزای یازده‌ساله به حکومت می‌رسد و از یک‌ها دوباره به مشهد تعرض می‌کنند. این حملات باعث می‌شود شاه‌تهماسب در جوانی دستور مرمت باره شهر با چند دروازه را بدهد تا برکت امنیت، دوباره به شهر بیاید. واژه‌های دروازه‌سراب، نوغان، عیدگاه و میرعلی‌آمویه، یادگار این دوره است که همچنان ورد زبان مشهدی‌هاست. درواقع در این دوره، دورتادور شهر دیواری ساخته می‌شود و در فاصله‌های مختلف هم بر آن برج‌های نگهبانی قرار می‌دهند تا مگر حفاظت از شهر را آسان‌تر کنند. ناگفته نماند این بارو حدود سیصد برج نگهبانی داشته که از همه آن‌ها استفاده نمی‌شده است. این بارو که تا چهارصد سال بعد بقا می‌یابد، دیواری از چینه و گل به طول ۱۱ هزار و ۳۱۵ متر بوده است و وسعت داخل آن را ۴ هزار و ۸۵ هکتار تخمین می‌زنند.

تصویر قدیمی از بقعه مزار خواجه ربیع یکی از معدود بناهای باقی‌مانده دوره صفوی در مشهد؛ عکاس: عیاد ا. قاجار

نهر خیابان، زیر پای زائران

تأمین آب مشهدی که همیشه با خشک‌سالی روبه‌رو بوده است، یکی دیگر از تدابیر شاهان صفوی است. ماجرا از این قرار است که پیش از سلاطین صفوی، امیرعلی شیر نوایی نهری ساخته بود تا آب چشمه گیلاس را از هشت فرسخی به مشهد بیاورد و شاه‌عباس آن را تقویت می‌کند. روایت است که در سفر سال ۱۰۱۶ قمری شاه‌عباس، وی آب چشمه گلسب (چشمه گیلاس) به اضافه بخشی از آب رودخانه توس و کشف‌رود را خریداری و وقف مشهد می‌کند. جوی وسط خیابان هم که مردم مشهد از آن خاطره‌های زیادی دارند، از همین جا شکل می‌گیرد.

شاه‌عباس هم‌وغمش را بر جاری کردن این آب از وسط خیابان می‌گذارد و آب‌گوارای چشمه‌گیلاس و چند چشمه دیگر را در رگ آن جاری می‌کند تا از میان نهر خیابان عبور کند و به میان صحن حضرت برود و پس از خارج شدن از آن، پایین‌خیابان را هم زیر پا

تصویر قدیمی از بقعه مزار خواجه ربیع یکی از معدود بناهای باقی‌مانده دوره صفوی در مشهد؛ عکاس: عیاد ا. قاجار

ساخت مساجد در شهر امام‌رضا(ع)

درست است که مسجد گوهرشاد را اول، بانوی حکومت تیموری ساخت ولی بقای آن مدیون صفوی‌هاست. این مسجد که با حمله ازبک‌ها سخت آسیب دیده بود، در عهد شاه‌عباس تعمیر می‌شود. وقتی هم که زلزله به بنای مسجد می‌تازد، باز این صفوی‌ها هستند که آن‌را مرمت می‌کنند تا این مسجد باشکوه برای مردم مشهد بماند.

از همه این‌ها که بگذریم، بسیاری از مساجد بااصل ونسب مشهد در دوره صفوی ساخته شده‌اند. مسجدقتلگاه که اکنون نام امام‌رضا(ع) را بر خود دارد(اهالی معتقدند حضرت رضا(ع) در آن نماز خوانده است) و روزگاری درمیان قبرستان قتلگاه بوده است، از این

تصویر قدیمی از بقعه مزار خواجه ربیع یکی از معدود بناهای باقی‌مانده دوره صفوی در مشهد؛ عکاس: عیاد ا. قاجار

بقعه‌هایی که ماندگار شدند

شاه‌عباس بقعه خواجهربیع را به‌توصیه شیخ بهایی ساخته است. افزون بر این در دوره شاه‌عباس، مقبره پیر پالاندور و مدفن شیخ محمد مؤمن عارف (گنبد سبز) که هر دو از عرفای مشهور هستند، صاحب گنبد و بارگاه شده‌اند، البته خانیکوف در سفرنامه‌اش، اصل بنای پیر پالاندوز را به‌زمان سلطان محمد خدابنده نسبت می‌دهد که آن زمان ویرانه است و بعد‌ها شاه‌دیگر صفوی آن

تصویر قدیمی از بقعه مزار خواجه ربیع یکی از معدود بناهای باقی‌مانده دوره صفوی در مشهد؛ عکاس: عیاد ا. قاجار